

KS. DANIEL BRZEZIŃSKI
Toruń, UMK

**BŁOGOSŁAWIONY
ABP ANTONI JULIAN NOWOWIEJSKI —
PIONIER RUCHU LITURGICZNEGO W POLSCE
W 75 rocznicę męczeńskiej śmierci**

1. Wprowadzenie

Przed 75 laty, w maju lub w czerwcu 1941 r., w obozie koncentracyjnym Soldau umierał śmiercią męczeńską abp Antoni Julian Nowowiejski — senior Episkopatu Polski, pasterz prastarej diecezji płockiej. Śmierć w Działdowie poprzedziło niezwykle cenne życie arcybiskupa jako kapłana, uczonego, profesora, wychowawcy, mecenasa kultury i sztuki, działacza na polu oświatowym, społecznym, misyjnym, i — wreszcie — biskupa Kościoła katolickiego. W liczącej ponad 940 lat historii diecezji płockiej 33-letni okres rządów pasterskich Antoniego Juliana Nowowiejskiego (1908–1941) stanowi niewątpliwie osobną epokę. Jego osoba wpisała się również na trwałe w dzieje Kościoła, państwa i narodu polskiego.

O abp. Antonim Julianie Nowowiejskim napisano wiele, przede wszystkim w jego rodzimej diecezji¹.

Obdarzony przez Opatrzność wyjątkowymi przymiotami umysłu i serca, starannie wykształcony w Radomiu, Płocku, a następnie Petersburgu, cieszący się powszechnie niekwestionowanym autorytetem jako rektor i profesor Seminarium Duchownego, wikariusz generalny dwóch biskupów, uczonej i społecznik, dobry administrator i gorliwy duszpasterz, rozwinął abp Nowowiejski (...) bogatą działalność obejmującą szereg dziedzin życia diecezjalnego. Nieprzeciętna aktywność Biskupa Płockiego uczyniła jego życie niezwykle żywym, dynamicznym, twórczym i zasłużonym².

Nas błogosławiony Antoni Julian Nowowiejski interesuje przede wszystkim jako wybitny liturgista swojej epoki i pionier ruchu liturgicznego na ziemiach pol-

¹ Najbardziej obszerną i wszechstronną monografią na temat Nowowiejskiego jest — wydane w 50 rocznicę jego śmierci — dzieło zbiorowe: A. SUSKI, W. GÓRALSKI, T. ŻEBROWSKI (red.), *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski (1908–1941). W pięćdziesiątą rocznicę męczeńskiej śmierci*, Płock 1991. Arcybiskupowi poświęcono również — w 150 rocznicę urodzin i stulecie sakry biskupiej — t. XXXVI „Studiów Płockich” (2008) — rocznika naukowego diecezji płockiej. Wykaz opracowań na temat Nowowiejskiego do 2008 r. opublikował M.M. GRZYBOWSKI, *Bibliografia Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, STpI 36 (2008), s. 242–252.

² *Od Redakcji*, w: A. SUSKI, W. GÓRALSKI, T. ŻEBROWSKI (red.), *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski*, s. 7.

skich przełomu XIX i XX stulecia³. I głównie ten rys jego działalności pragniemy przypomnieć, mając na uwadze zwłaszcza młodszych badaczy i popularyzatorów liturgii⁴. Najpierw jednak zarysujemy biografię arcybiskupa, by na tym tle dokonać prezentacji jego dorobku.

2. Życie

Antoni Julian Nowowiejski urodził się 11 lutego 1858 r. (a więc w dniu pierwszego objawienia Matki Bożej w Lourdes) we wsi Lubienia, należącej wówczas do parafii Krynki i do diecezji sandomierskiej⁵. Był synem magistra administracji, absolwenta Uniwersytetu Warszawskiego, Antoniego Andrzeja Nowowiejskiego (zm. 1885 r.) i Marianny z Sutkowskich (zm. 1902 r.). Przodkowie Antoniego Andrzeja wywodzili się z Mazowsza Płockiego, a on sam — wraz z żoną i trojgiem dzieci — w latach 1846–1861 mieszkał w Lubieni, gdzie sprawował funkcję nadleśniczego nadleśnictwa w Iłży. Potem Nowowiejscy — w związku z pracą zawodową ojca — mieszkali w Warszawie i w Radomiu. W 1873 r., po przejściu Antoniego Andrzeja Nowowiejskiego na emeryturę (co nastąpiło w 1871 r.), przenieśli się do Płocka, w którym niegdyś — w 1825 r. — ukończył gimnazjum i uzyskał świadectwo dojrzałości ojciec przyszłego biskupa, i gdzie rodzice Antoniego Juliana zawarli małżeństwo w 1843 r. Od momentu przeniesienia się rodziny Nowowiejskich do Płocka arcybiskup męczennik związał się z miastem Hermana i Krzywoustego do końca swego życia.

29 czerwca 1874 r. Antoni Julian przyjął w Płocku sakrament bierzmowania z rąk bpa Aleksandra Kazimierza Gintowta-Dziewałtowskiego, zaś 7 września 1874 r., w wieku 16 lat, wstąpił do miejscowego seminarium duchownego. W 1878 r. został wysłany na studia teologiczne do Akademii Duchownej w Petersburgu. Czteroletni pobyt w Akademii uwieńczył tytułem magistra teologii, zdobytym 22 czerwca

³ Wśród publikacji na ten temat wskazujemy: A. ROJEWSKI, *Liturgia w wykładzie arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, w: A. SUSKI, W. GÓRALSKI, T. ŻEBROWSKI (red.), *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski*, s. 287–359; J. DECYK, *Arcybiskup Nowowiejski jako liturgista*, StP14 (1976), s. 7–21. W 2015 r. w Katedrze Teologii i Duchowości Liturgicznej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II powstała rozprawa doktorska autorstwa ks. Pawła Bartoszewskiego pt. *Liturgia w życiu i nauczaniu błogosławionego arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego* (promotor: ks. dr hab. Bogusław Migut, prof. KUL).

⁴ Próbę współczesnej oceny liturgicznej twórczości A.J. Nowowiejskiego podjął A. ROJEWSKI, *Liturgia*, s. 287–290, 302–336.

⁵ Por. M.M. GRZYBOWSKI, *Antoni Julian Nowowiejski (1858–1941)*, w: A. SUSKI, W. GÓRALSKI, T. ŻEBROWSKI (red.), *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski*, s. 9–16; T. ŻEBROWSKI, *Przodkowie i rodzina Antoniego Juliana Nowowiejskiego (herbu Jastrzębiec), biskupa płockiego*, w: *tamże*, s. 17–27; M.M. GRZYBOWSKI, *Martyrologium duchowieństwa diecezji płockiej w latach II wojny światowej (1939–1945)*, Włocławek – Płock 2002², s. 20–24; TENŻE, *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski. Biskup Płocki (1858–1941)*, Płock 2008; TENŻE, *Duchowieństwo diecezji płockiej. Wiek XIX*, t. II, Płock 2010, s. 23–26.

1882 r. Rok wcześniej, 10 lipca 1881 r., przyjął w Płocku święcenia prezbiteratu z rąk bpa Aleksandra Kazimierza Gintowta-Dziewałtowskiego, wikariusza kapitulnego.

Po powrocie ze studiów, w czerwcu 1882 r., został mianowany profesorem seminarium, a w sierpniu tegoż roku wikariuszem parafii farnej św. Bartłomieja z przeznaczeniem na rektora seminaryjnego kościoła św. Jana Chrzyciciela, odebranego przez władze carskie franciszkanom reformatom. Od października tegoż roku był także nauczycielem religii w elementarnej szkole męskiej. Na polecenie biskupa płockiego Kacpra Borowskiego w 1883 r. objął funkcję wiceregensa seminarium, w którym wykładał logikę, łacinę, teologię moralną i liturgikę, a także opiekował się biblioteką seminaryjną, której znaczny księgozbiór skatalogował i uporządkował. Już wówczas, interesując się przede wszystkim problematyką liturgiczną, zaczął wydawać drukiem prace z tej dziedziny, rozpoczynając swoją przebogatą działalność pisarską.

W 1888 r. bp Henryk Piotr Dołęga Kossowski, administrator diecezji płockiej, mianował ks. Nowowiejskiego kanonikiem honorowym Kapituły Katedralnej Płockiej i — ze względu na znajomość liturgii i rozmiłowanie w niej — ceremoniarzem w płockiej katedrze, a biskup płocki Michał Nowodworski w 1895 r. ustanowił go kanonikiem gremialnym Kapituły Katedralnej. W 1900 r. Kapituła powołała ks. kanonika A.J. Nowowiejskiego na swego prokuratora, zlecając mu zadanie restauracji kościoła katedralnego⁶. Prałatem prepozytem Kapituły Katedralnej Płockiej został w 1903 r. We wrześniu 1901 r. biskup płocki Jerzy Józef Szembek zlecił mu obowiązki regensa, czyli rektora seminarium duchownego, które sprawował aż do nominacji biskupiej. W 1902 r. ks. A.J. Nowowiejski otrzymał ze Stolicy Apostolskiej godność szambelana, a w 1904 r. — prałata domowego. W 1902 r. bp Szembek mianował go swoim wikariuszem generalnym i oficjałem płockim.

Po przejściu bpa Szembeka na stolicę metropolitalną w Mohylewie, ks. prałat Nowowiejski w 1904 r. zarządzał diecezją płocką jako wikariusz kapitulny. Nowy biskup płocki, Apolinary Wnukowski, ponownie powołał ks. Nowowiejskiego na stanowisko wikariusza generalnego i oficjała.

Po mianowaniu bpa Wnukowskiego arcybiskupem metropolitą w Mohylewie, ks. prałat Antoni Julian Nowowiejski 12 czerwca 1908 r. został ustanowiony przez papieża św. Piusa X biskupem płockim. Urząd ten sprawował przez 33 lata. Biskup nominat sakrę biskupią przyjął w Petersburgu 6 grudnia 1908 r. z rąk metropolity mohylewskiego A. Wnukowskiego oraz biskupa wrocławskiego S. Zdzitowieckiego i biskupa łuckiego A. Niedziałkowskiego. Uroczysty ingres do katedry płockiej odbył 10 stycznia 1909 r. Jako dewizę biskupią bł. Antoni Julian przyjął zawołanie: „Z łaski Bożej jestem tym, kim jestem”.

⁶Zob. L. GRABOWSKI, *Wskreszenie renesansowego klejnotu. Ostatnia wielka przebudowa katedry płockiej pod patronatem ks. Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, w: A. SUSKI, W. GÓRALSKI, T. ŻEBROWSKI (red.), *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski*, s. 31–141.

Nie sposób choćby tylko w zarysie opisać jego przebogatej działalności jako biskupa płockiego, zarówno na forum Konferencji Episkopatu, jak i — przede wszystkim — w diecezji płockiej. Gdy chodzi o aktywność w polskim Episkopacie, to bp Nowowiejski w latach 1909–1925 był sekretarzem na zjazdach biskupów metropolii warszawskiej. Żywo angażował się w działalność misyjną Kościoła, organizując ją na poziomie ogólnopolskim. W 1925 r. został wybrany Prezesem Krajowym Związku Misyjnego Duchowieństwa. Brał udział w pracach nad kwestiami majątkowymi Kościoła w Polsce i uposażeniem duchowieństwa. Przez kilka lat prowadził przygotowania do procesu beatyfikacyjnego kard. Stanisława Hozjusza. Oczywiście podejmował także szereg kwestii i projektów dotyczących liturgii, jak choćby opracowanie nowego Rytuału rzymskiego dla diecezji polskich z 1927 r.⁷

W diecezji, jeszcze w latach I wojny światowej, popierał wydatnie rozwój szkolnictwa polskiego. W 1915 r. został przewodniczącym Gubernialnej Rady Szkolnej, której zadaniem było odbudowanie szkolnictwa podstawowego i średniego. W 1916 r. założył w Płocku Niższe Seminarium Duchowne. W 1917 r. utworzył w Płocku Szkołę Organistowską, a w 1938 r. dokonał otwarcia Katolickiego Uniwersytetu Ludowego w podpłockich Proboszczewicach oraz powołał do istnienia w Płocku Instytut Wyższej Kultury Religijnej. W latach 1929–1930 rozbudował — powstałe w 1903 r. z jego inicjatywy jako pierwsza tego typu placówka w Królestwie Polskim — Muzeum Diecezjalne w Płocku. Dbał o wykształcenie kadry profesorskiej seminarium, wysyłając przyszłych wykładowców na studia specjalistyczne w kraju i zagranicą. Zreorganizował studia teologiczno-filozoficzne w płockim Wyższym Seminarium Duchownym, które w 1910 r. otrzymało od Stolicy Apostolskiej przywilej nadawania bakalaureatu z teologii, a w 1925 r. od Rady Ministrów RP — status wyższej uczelni. W latach 1914–1916 oraz 1926–1929 rozbudował gmachy seminaryjne, wznosząc m.in. gmach Biblioteki i Archiwum Diecezjalnego. W 1929 r. zbudował w podpłockim Brwilnie dom letniskowy dla alumnów, nazwany od jego imienia „Antoniówka”. Założył w Płocku w 1923 r. dom dla księży emerytów. Patronował szerokiej działalności charytatywnej. Rozbudował sieć parafialną i dekanalną w rozległej diecezji płockiej. Konsekwował blisko 40 kościołów. Przeprowadził dwa synody diecezjalne (w 1927 i w 1938 r.). Do 1928 r. (kiedy to ukończył 70 lat i w wizytacjach zastąpił go bł. bp Leon Wetmański, sufragan płocki) niestrudzenie wizytował kolejne parafie diecezji⁸. Troszczył się o katechizację wiernych, o formację intelektualną, duchową i duszpasterską — w tym liturgiczną — duchowieństwa oraz o rozwój bractw i stowarzyszeń kościelnych. W 1930 r. zakupił w Płocku dom, który stał się siedzibą władz Akcji Katolickiej i Sekretariatu dla Spraw Społecznych. W 1921 r. erygował Zgromadzenie Sióstr Męki Pana Naszego

⁷ Zob. H. KARBOWNIK, *Wkład abpa Antoniego Juliana Nowowiejskiego w prace konferencji biskupów polskich w latach 1906–1939*, w: *tamże*, s. 235–254.

⁸ Zob. M.M. GRZYBOWSKI, *Posługi sakramentalno-pastoralne Antoniego Juliana Nowowiejskiego, biskupa płockiego (1908–1941)*, w: *tamże*, s. 143–184.

Jezusa Chrystusa. Sprowadził do diecezji kilka zgromadzeń zakonnych męskich i żeńskich (księży salezjanów, ojców pasjonistów, Zgromadzenie Sióstr Misjonarek Świętej Rodziny).

Odbył kilka podróży zagranicznych, zwłaszcza do Rzymu. W latach 1911 i 1913 uczestniczył w Kongresach Eucharystycznych w Madrycie i na Malcie. W 1931 r. pielgrzymował do Ziemi Świętej.

W 1920 r. Benedykt XV uczynił go asystentem tronu papieskiego i nadał mu tytuł hrabiego rzymskiego, zaś Pius XI w 1930 r. mianował go arcybiskupem tytularnym Silyum. Z okazji pięćdziesiątej rocznicy święceń prezbiteratu, którą obchodził w 1931 r., od Prezydenta RP otrzymał Krzyż Komandorski z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski, Uniwersytet Warszawski nadał mu doktorat *honoris causa*, Rada Miasta Płocka — honorowe obywatelstwo, a Towarzystwo Naukowe Płockie — honorowe członkostwo⁹.

28 lutego 1940 r. — wraz z bp. Leonem Wetmańskim i ks. prałatem Ludwikiem Wilkońskim, swoim kapelanem — został wywieziony przez gestapo do Słupna k. Płocka. Internowany w miejscowej szkole, przebywał tam przez rok, z trudem wypełniając obowiązki ordynariusza. W nocy z 6 na 7 marca 1941 r. — wraz z bp. Wetmańskim, ks. kanonikiem Adamem Zaleskim (który został kapelanem arcybiskupa po nagłej śmierci ks. L. Wilkońskiego), ks. Stanisławem Nasiłowskim, miejscowym proboszczem, i ks. Stefanem Cabanem, tamtejszym wikariuszem — został przewieziony do pobliskiej Imielnicy, a stamtąd do Płocka i osadzony w piwnicach magistratu. 8 marca 1941 r. wraz z aresztowanymi księżmi z powiatu płockiego został wywieziony do obozu koncentracyjnego Soldau, gdzie na skutek tortur i wyczerpania zmarł być może 28 maja 1941 r. Datę tę podał 21 listopada 1941 r. organ urzędowy Stolicy Apostolskiej *Acta Apostolicae Sedis*, a wcześniej — 8 listopada 1941 r. — watykański dziennik „L'Osservatore Romano”. Jednak według niektórych wiarygodnych świadków śmierć arcybiskupa miała nastąpić 20 czerwca 1941 r. Za tą datą zdecydowanie opowiada się pierwszy powojenny biograf arcybiskupa i jego bliski współpracownik, ks. infułat Wacław Jezusek. Chyba zdecydowanie mniej prawdopodobne są daty: 13 maja bądź 26 maja 1941 r., sugerowane w niektórych relacjach pośrednich świadków śmierci arcybiskupa. Miejsce pochowania jego doczesnych szczątków do dziś nie jest znane¹⁰.

⁹ Zob. W. GÓRALSKI, *Złoty jubileusz kapłaństwa arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego (1931)*, StPł 36 (2008), s. 145–154; M.M. GRZYBOWSKI, *Obecność biskupa A.J. Nowowiejskiego w mieście i diecezji*, StPł 36 (2008), s. 155–160.

¹⁰ Zob. M.M. GRZYBOWSKI, *Ostatni etap pasterskiej działalności arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego podczas okupacji (1939–1941)*, Płock–Słupno, w: A. SUSKI, W. GÓRALSKI, T. ŻEBROWSKI (red.), *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski*, s. 255–284; W. JEZUSEK, *Męczeński koniec arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego, biskupa płockiego (1858–1941)*, w: tamże, s. 455–496; M.M. GRZYBOWSKI (red.), *Dokumenty i wypowiedzi o arcybiskupie A.J. Nowowiejskim z lat 1941–1991*, w: tamże, s. 497–663; TENŻE (red.), *Świadectwa. Wypowiedzi o arcybiskupie A.J. Nowowiejskim, biskupie płockim (1908–1941)*, Płock 1991; „Miałem wydostać biskupów ze Słupna”. Wywiad z Panem Lechem Mossakowskim, członkiem rodziny arcybiskupa A.J. Nowowiejskiego, StPł 36 (2008), s. 209–213.

13 czerwca 1999 r. Antoni Julian Nowowiejski został w Warszawie ogłoszony błogosławionym przez św. Jana Pawła II, otwierając poczet 108 błogosławionych męczenników II wojny światowej¹¹.

3. Działalność naukowa i spuścizna pisarska

Pracy naukowej abp Nowowiejski poświęcał bardzo wiele czasu. Nauka była pasją jego życia. Związany z seminarium duchownym i Towarzystwem Naukowym Płockim, którego był wiceprezesem, prężnie rozwijał swoje zainteresowania badawcze¹². Koncentrowały się one przede wszystkim wokół liturgii Kościoła, ale dotyczyły także duszpasterstwa, historii, sztuki, teologii moralnej i ascetycznej oraz problematyki regionalnej. Ta ostatnia znalazła uwieńczenie w monumentalnej — mającej dwa wydania — monografii na temat Płocka, obejmującej też dzieje Mazowsza i diecezji płockiej¹³.

Nowowiejski, jak podkreślają jego biografowie, był erudytą i sumiennym badaczem, choć — co oczywiste — jego działalność badawczą i publicystyczną trzeba oceniać w realiach i w kontekście ówczesnego uprawiania nauki, w tym sposobu korzystania z opracowań innych autorów. W pracy naukowej Nowowiejskiego cechowały pokora i realizm badawczy. Mając świadomość niedoskonałości warsztatu historycznego, namawiał lektorów monografii historycznej o Płocku do uzupełniania wyników prezentowanej kwerendy. W *Przedmowie* do tego dzieła napisał:

Książka ta nie wyczerpuje wszystkiego materiału, jaki jest w archiwach; zrobią to zapewne przyszli badacze, którzy będą mieli przed sobą ukończone prace przygotowawcze (...). Zawsze jednak zebrała wiele rzeczy z przeszłości (...). Poprzednicy Autora tej książki utworowali mu drogę do jej napisania. Tak samo książka ta kiedyś posłuży za wskazówkę przyszłemu badaczowi. Szkoda, że to nie będzie już za naszego życia¹⁴.

Wśród literatury z zakresu podejmowanych zagadnień poruszał się znakomicie, co doskonale widać w jego dziełach: w przypisach i w dołączanej bibliografii. Sprowadzał z zagranicy dostępne nowości, które uważnie studiował. O wielu z nich — zwłaszcza w początkach swojej działalności — pisał recenzje, zamieszczane potem w krajowych pismach. W ten sposób popularyzował na ziemiach polskich naukę europejską.

Już jako biskup płocki w pracy badawczej korzystał z pomocy bliskich mu w poszukiwaniach naukowych osób, takich, jak ks. prałat Józef Michalak (znany i cenio-

¹¹ Zob. W. GÓRALSKI, *Będziecie moimi świadkami*, Płock 1992, 1999²; TENŻE, *Świadek niezłomny. Życie, męczeństwo i kult bł. Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, Płock 2008.

¹² Zob. A.M. STOGOWSKA, *Działalność naukowa biskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, StPł 36 (2008), s. 177–186.

¹³ A.J. NOWOWIEJSKI, *Monografia historyczna Płocka*, Płock 1917 (także: Płock 1919); TENŻE, *Płock. Monografia historyczna, napisana podczas wojny wszechświatowej, poprawiona i uzupełniona w roku 1930*, Płock 1931².

¹⁴ TENŻE, *Monografia*, wyd. pierwsze, s. 1.

ny płocki liturgista, profesor seminarium i ceremoniarz katedralny, również zamordowany w Działdowie) czy ks. kanonik Władysław Tomasz Mąkowski (poseł na Sejm Ustawodawczy RP, pasjonat historii i archiwistyki, dyrektor biblioteki seminarium duchownego i Archiwum Diecezjalnego w Płocku). W ten sposób tworzył płockie środowisko liturgiczne i historyczne.

Owoce wszechstronnej działalności naukowej A.J. Nowowiejskiego jest jego ogromna spuścizna pisarska, która — jak przedstawił to M.M. Grzybowski — obejmuje ponad 350 prac: od recenzji wydawniczych, artykułów o charakterze popularyzatorskim i haseł encyklopedycznych, poprzez odezwy i listy pasterskie, aż do wielkich opracowań z dziedziny historii, liturgiki i teologii pastoralnej¹⁵. Z dzieł Nowowiejskiego korzystały całe pokolenia księży i kleryków przygotowujących się do kapłaństwa w wielu polskich diecezjach, zarówno przed II wojną światową, jak i w latach powojennych¹⁶.

Najbardziej znanym i jednym z najbardziej cenionych opracowań autorstwa arcybiskupa jest kilkutomowy *Wykład liturgji Kościoła katolickiego* (zachowujemy oryginalną pisownię tytułów), który pod wieloma względami — pomimo upływu bardzo wielu lat — pozostaje wciąż niedościgniony w polskojęzycznej literaturze przedmiotu¹⁷.

Abp Nowowiejski zamierzał wydać drukiem wszystkie zasadnicze traktaty liturgiki: „całokształt kultu liturgicznego według najnowszych prac i badań”¹⁸. Do opublikowanych w latach 1893–1916 czterech tomów (w pięciu woluminach) *Wykładu liturgji Kościoła katolickiego*¹⁹, jako do dzieła obliczonego na wiele tomów, pragnął dodać jeszcze opracowania na temat Mszy św., sakramentów, sakramentaliów, nabożeństw i roku liturgicznego²⁰. Jak wiemy, rękopis wykładu o Mszy św.

¹⁵ Zob. M.M. GRZYBOWSKI, *Bibliografia*, s. 225–242.

¹⁶ Zob. J. DECYK, *Arcybiskup Nowowiejski*, s. 20–21; J. WIERUSZ-KOWALSKI, *Liturgika*, Warszawa 1956, s. 7.

¹⁷ Z wielkim uznaniem trzeba przyjąć współczesne reprinty tego i innych dzieł abpa Nowowiejskiego, wydawane przez Płockie Wydawnictwo Diecezjalne (obecnie: Płocki Instytut Wydawniczy), „Fundację Pokolenia Benedykta XVI. Instytut *Summorum Pontificum*” oraz „Centrum Kultury i Tradycji Wiedzi 1683”.

¹⁸ Zob. A.J. NOWOWIEJSKI, *Wykład liturgji Kościoła katolickiego*, t. I, Warszawa 1893, s. 97; por. A. ROJEWSKI, *Liturgia*, s. 289–290; D. BRZEZIŃSKI, *Koncepcja roku kościelnego w nauczaniu błogosławionego arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, *StP* 36 (2008), s. 69–70.

¹⁹ Na wydrukowane w latach 1893–1916 dzieło składają się: część I: *O środkach rozwinięcia kultu*: wolumin 1, Warszawa 1893 (= t. I: 1/1); wolumin 2, Warszawa 1893 (= ciąg dalszy t. I: 1/2); wolumin 3, Warszawa 1902 (= t. II); wolumin 4, Płock 1905 (= t. III); część II: *Officjum brewjarzowe*, Płock 1916 (= t. IV; wolumin 5). Sam t. I dzieła ukazywał się stopniowo, w kolejnych poszytach: poszyt 1 (Warszawa 1893), poszyt 2 (Warszawa 1897), poszyt 3 (Warszawa 1898), poszyt 4 (Warszawa 1898).

²⁰ Ks. A.J. Nowowiejski planował opublikowanie całego dzieła w następujących częściach: część I: środki rozwinięcia kultu; część II: komput kościelny i brewiarz; część III: Msza święta; część IV: sakramenty; część V: sakramentalia i nabożeństwa; część VI: rok kościelny; zob. A.J. NOWOWIEJSKI, *Wykład liturgji*, t. I, s. 97–98.

(będący na ukończeniu już w 1931 r.)²¹ został złożony do druku w drukarni braci Detrychów w Płocku wiosną 1939 r.²² Do rozpoczęcia wojny z planowanych około 1500 stron wydrukowano 352 strony²³. Ocalały (prawie w całości) z pożogi wojennej manuskrypt po staraniach wielu osób²⁴ ostatecznie wydano drukiem — w dwóch częściach — dopiero w 1993 r., czyli po stu latach od edycji pierwszego poszytu dzieła arcybiskupa — jako swoisty hołd wobec pasterza Kościoła płockiego i pioniera ruchu liturgicznego w Polsce²⁵. Pozostałe z zamierzonych części nigdy się nie ukazały. Nic nie wiemy także o losach ich ewentualnych rękopisów, jeśli takie arcybiskup posiadał.

Podobnie jak monografię historyczną o Płocku, również i tom o Mszy św. rozpoczął Nowowiejski od znamiennych słów, świadczących o wielkiej pokorze badawczej:

Należałoby na klęczkach pisać wykład obrzędów Ofiary mszalnej, która przedstawia, wyraża i streszcza wszystką wielkość, piękność i wspaniałość religii Bożej. Ofiara Mszy świętej jest chwałą nieba, zbawieniem ziemi i czyśćca, postrachem piekła. W Ofierze tej zawiera się wszystko, co najgodniejsze podziwu aniołów i ludzi. Ona jest skarbem wszystkich łask, zapewnieniem nieśmiertelności, przypieczeniem wszystkich dobrodziejstw, jakie Pan Bóg kiedykolwiek nam uczynił²⁶.

Z innych ważnych dzieł arcybiskupa należy wskazać takie publikacje, jak: wzmiankowana już *Monografia historyczna Płocka* (wydanie drugie zatytułowano: *Płock. Monografia historyczna*), *Agenda pasterska*²⁷, dwutomowy *Ceremoniał parafjalny* (wielokrotnie poprawiany i aktualizowany przez arcybiskupa)²⁸ oraz *Pastorologia*²⁹.

²¹ Zob. *Bibliografia dzieł arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego, Biskupa Płockiego*, w: A.J. NOWOWIEJSKI, *Płock. Monografia historyczna*, s. 716; W. MAKOWSKI, *Po latach pięćdziesięciu (1881–1931). Życiorys biskupa Nowowiejskiego*, MPP 26 (1931), nr 7, s. 251.

²² Pełny tytuł dzieła miał brzmieć: *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. V: *Msza święta*, Płock 1940.

²³ Zob. P. SZCHANIECKI, *Służba Boża w dawnej Polsce. Studia o Mszy św.*, Poznań – Warszawa – Lublin 1962, s. 202–203; A. ROJEWSKI, *Liturgia*, s. 289; J. DECYK, *Arcybiskup Nowowiejski*, s. 9.

²⁴ Przede wszystkim bratanicy arcybiskupa — Jadwigi Nowowiejskiej, oraz ks. kanonika Tadeusza Żebrowskiego — długoletniego dyrektora Archiwum Diecezjalnego i profesora Wyższego Seminarium Duchownego w Płocku.

²⁵ A.J. NOWOWIEJSKI, *Wykład Liturgii Kościoła Katolickiego*, t. V: *Msza święta* (wydanie pierwsze: Płockie Wydawnictwo Diecezjalne, Płock 1993; wydanie drugie: Fundacja Pomocy Antyk, „Wydawnictwo Antyk Marcin Dybowski”, Warszawa 2001); na temat starań o wydanie drukiem rękopisu *Mszy świętej* zob. T. ŻEBROWSKI, *Od redaktora*, w: *tamże*, s. XI–XIV; TENŻE, *W sprawie wydania „Mszy świętej” abpa A. Nowowiejskiego*, MPP 73 (1988), nr 4–6, s. 149; A. ROJEWSKI, *Liturgia*, s. 338 (przyp. 36).

²⁶ A.J. NOWOWIEJSKI, *Wykład liturgii*, t. V, s. 1.

²⁷ TENŻE, *Agenda pasterska, to jest zebranie tego wszystkiego, co ma czynić dobry kapłan, aby i siebie i dusze sobie powierzone doprowadził do żywota wiecznego, według Pisma św., Ojców Kościoła, pisarzy ascetycznych i Świętych Pańskich*, Warszawa 1894.

²⁸ TENŻE, *Ceremoniał parafjalny. Przewodnik liturgiczny dla duchowieństwa pasterstwem dusz zajętego*, wydanie pierwsze: Warszawa 1892 (tom I), Warszawa 1894 (tom II); ostatnie, siódme wydanie poprawione: Płock 1931.

²⁹ TENŻE, *Pastorologia*, wydanie pierwsze (bez podania autora): Płock 1923; wydanie drugie: Płock 1930. W przedmowie zaznaczono, iż „podręcznik ten (...) nie jest pracą pierwszej ręki”. Podstawą do jego wydania był bowiem skrypt z teologii pastoralnej autorstwa — zmarłego tragicznie w 1912 r. — ks. Bro-

Pierwszą publikacją ks. A.J. Nowowiejskiego było opracowanie dotyczące śpiewu liturgicznego i muzyki kościelnej, opublikowane w 1886 r.³⁰ W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. pisał też o diakonie, subdiakonie, akolicie, ceremoniarzu i turyferarzu oraz ich czynnościach liturgicznych³¹. Natomiast z 1922 r. pochodzi jego publikacja o historii Mszy św. w okresie przedniecejskim³².

Od 1891 r. ks. A.J. Nowowiejski był stałym współpracownikiem *Encyklopedii Kościelnej*, redagowanej przez ks. Michała Nowodworskiego (w latach 1889–1896 biskupa płockiego), do której napisał kilkadziesiąt specjalistycznych haseł, głównie z liturgiki. Współpracował nadto z *Encyklopedią Wychowania* oraz wieloma pismami, zarówno ogólnopolskimi, jak i lokalnymi: „Przeglądem Katolickim”, „Wiadomościami Pasterskimi”, „Miesięcznikiem Pasterskim Płockim”, „Ateneum Kapłańskim”, „Przeglądem Teologicznym”, petersburskim „Krajem”, „Kurjerem Płockim”, płockim „Mazurem” oraz „Hasłem Katolickim”.

4. Pojmowanie liturgii i wkład w ruch liturgiczny

Nie można nie postrzegać naukowego dorobku Nowowiejskiego jako niezwykle ważnego wkładu w kształtowanie świadomości liturgicznej, umiłowanie piękna i godności liturgii oraz — przede wszystkim — w rozwój naukowej refleksji nad liturgią Kościoła na ziemiach polskich (choć na miarę lokalnych możliwości Kościoła w rozdartej zaborami Polsce, a potem w międzywojennej rzeczywistości polskiego ruchu liturgicznego). Można by biskupa płockiego, jako pioniera pierwszego okresu ruchu liturgicznego w Polsce, porównać do dom Prospera Guérangera — ojca ruchu liturgicznego w Europie³³.

nislawa Mariańskiego, profesora seminarium duchownego w Płocku i redaktora „Mazura”. Uwagę, iż jest to skrypt, zamieszczono na stronie tytułowej pierwszej edycji podręcznika; zob. A. ROJEWSKI, *Liturgia*, s. 343 (przyp. 4).

³⁰ A.J. NOWOWIEJSKI, *Śpiew liturgiczny, muzyka i chóry Kościoła katolickiego*, Warszawa 1886.

³¹ TENŻE, *Djakon i jego czynności podczas Mszy świętej i w innych obrzędach Kościoła katolickiego*, Warszawa 1886; TENŻE, *Subdjakon i jego czynności podczas Mszy świętej i w innych obrzędach Kościoła katolickiego*, Warszawa 1886; TENŻE, *Ceremoniarz i jego czynności podczas Mszy świętej i w innych obrzędach Kościoła katolickiego*, Warszawa 1890; TENŻE, *Turyferarz i jego czynności podczas Mszy świętej i w innych obrzędach Kościoła katolickiego*, Warszawa 1893; TENŻE, *Akolici i ich czynności podczas Mszy świętej i w innych obrzędach Kościoła katolickiego*, Warszawa 1893.

³² TENŻE, *Msza w okresie przedniecejskim*, Lwów 1922.

³³ J. DECYK upatruje w arcybiskupie nawet prekursora liturgicznej myśli i reformy liturgii II Soboru Watykańskiego; zob. J. DECYK, *Arcybiskup Nowowiejski*, s. 12. „W swoim nauczaniu i piśmiennictwie — stwierdza J. Decyk — abp Nowowiejski przyjął tradycyjne, rubrycystyczne i prawne ujęcie liturgiki, ale wniósł do jej rozumienia wiele nowych elementów. Liturgia w jego ujęciu jest przepełniona głębokim duchem. Obok przepisów liturgicznych podaje bowiem zalecenia dotyczące gorliwego i pełnego wiary spełniania czynności liturgicznych. Takie między innymi oczekiwania pod adresem liturgii były u źródeł reformy liturgicznej Soboru Watykańskiego II”; TENŻE, *Życie eucharystyczne pasterską troską błogosławionego arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, StPł 36 (2008), s. 104.

Abp Nowowiejski był duchowym uczniem i „entuzjastą dom Guérangera”, który dla płockiego uczonego „niewątpliwie stanowił autorytet w dziedzinie liturgiki”³⁴. To właśnie benedyktyński opat z Solesmes wywarł zasadniczy i nieodwracalny wpływ na formację liturgiczno-pastoralną młodego ks. Nowowiejskiego. Stąd nie może dziwić stwierdzenie Nowowiejskiego (zresztą jak najbardziej uzasadnione w tamtej epoce), odwołującego się do słynnego dzieła o roku liturgicznym autorstwa P. Guérangera, że

nikt lepiej, jak ten sławny benedyktyn z Solesmes, nie potrafił na jaw wydobyć tylu nieocenionych skarbów, jakie liturgia rzymska pobożności wiernych w swym cyklu uroczystości podaje. Każdy kapłan z tego dzieła czerpać może pełnymi rękami pokarm, którym by żywił swoją i powierzonych sobie owieczek pobożność³⁵.

Przypomnijmy w tym miejscu, iż żyjący w latach 1805–1875 dom Prosper Guéranger, opat benedyktyńskiego opactwa w Solesmes i arcyopat Kongregacji Benedyktyńskiej we Francji, pragnął „wznosić z ruin i reorganizować” Kościół we Francji — w tym jego życie zakonne i liturgiczne — po zniszczeniach dokonanych przez Rewolucję Francuską³⁶. W tym celu, obok studium Biblii, podjął analizę pism Ojców Kościoła i średniowiecznych mistyków, równoległe ukazując związek liturgii z życiem ludzkim, i dając niejako podwaliny pod duchowość liturgiczną. Zresztą cały XIX w. charakteryzował się zwrotem w badaniach liturgicznych ku pierwszemu wiekowi chrześcijaństwa i odrodzeniem się studiów w zakresie patrystyki i patrologii³⁷. Te tendencje wyraźnie odnajdujemy w pismach Nowowiejskiego.

Dom Guéranger liturgię Kościoła (która ma uwielbiać Boga i uświęcać człowieka oraz całą rzeczywistość widzialną) łączył z tajemnicą Wcielenia i całego zbawczego planu Boga. Koncepcja liturgii opata z Solesmes — nawet w ujęciu tylko „statycznym” (tzn. zatrzymującym się na zewnętrznej jej strukturze) — odbiegała od „stereotypowego”, rubrycystycznego pojmowania służby Bożej w Kościele. Rozumienie liturgii propagowane przez Guérangera, burząc utarte od wieków schematy, było absolutną nowością w tzw. „epoce rubrycystów”³⁸.

W ujęciu „dynamicznym” liturgią — według Guérangera — było całe życie Chrystusa. Jej punktem kulminacyjnym stała się Ofiara na krzyżu. Podczas Ostatniej Wieczerzy Pan Jezus dokonał „wielkiego aktu liturgicznego” i zatroszczył się,

³⁴ Por. S. KOPEREK, *Teologia roku liturgicznego według Prospera Guéranger*, Kraków 1984, s. 9, 216.

³⁵ A.J. NOWOWIEJSKI, *Agenda pasterska*, s. 25.

³⁶ Por. D. BRZEZIŃSKI, *W poszukiwaniu teologicznego sensu liturgii. Refleksje na 2000-lecie chrześcijaństwa*, StPł 28 (2000), s. 39–40; TENŻE, „Szczyt i źródło” (KL 10). *Sobór Watykański II i odnowa liturgii rzymskiej*, w: M. BIAŁKOWSKI (red.), *Studia soborowe. Historia i nauczanie Vaticanum II*, Toruń 2013, s. 354–356; TENŻE, „Chrystus wczoraj i dziś, i na wieki”. *Anamnetyczny wymiar roku liturgicznego*, Toruń 2015, s. 329–331; B. NEUNHEUSER, *Il movimento liturgico: panorama storico e lineamenti teologici*, w: S. MARSILI (red.), *Anàmnesis. Introduzione storico-teologica alla liturgia*, t. I: *La liturgia, momento nella storia della salvezza*, Casale Monferrato 1988, s. 16–19; B. NADOLSKI, *Leksykon liturgii*, Poznań 2006, s. 1321–1322.

³⁷ Por. S. KOPEREK, *Teologia*, s. 30–46.

³⁸ Zob. *tamże*, s. 58–65.

by był on sprawowany aż do końca wieków. Kilka godzin później Jego życie śmiertelne, które samo w sobie było jednym wielkim aktem liturgicznym, zakończyło się rozlaniem krwi na ołtarzu krzyża. Liturgia chrześcijańska stanowi kontynuację liturgii Chrystusa. Jej ośrodkiem jest Ofiara krzyżowa uobecniająca się w Eucharystii, która swą skuteczność i trwanie zawdzięcza zmartwychwstałemu Pośrednikowi i Duchowi Świętemu obecnemu i działającemu w Kościele. Ów aspekt pneumatologiczny, jeszcze niezbyt wyraźnie eksponowany przez Nowowiejskiego³⁹, został mocno wyakcentowany w koncepcji Guérangera, niezależnie od tego, że jego niektóre określenia liturgii (np. jako „modlitwy Kościoła, która rodzi się z Ducha Świętego”) bazowały bardziej na planie duchowości niż na planie teologii liturgii⁴⁰.

Jakkolwiek Nowowiejski stosunkowo sporo miejsca — jak na tamte czasy, zwłaszcza na ziemiach polskich — poświęcał sensowi teologicznemu, a nawet historiozbawczemu liturgii, zdecydowanie przewyższając jedynie rubrycystyczne postrzeganie służby Bożej w Kościele, to jednak głównie zajmował się rytym rzymskim w jego rozwoju historycznym oraz znaczeniem duchowym i dydaktycznym liturgii. Nie uprawiał teologii liturgii i teologii liturgicznej w dzisiejszym ich rozumieniu. Nie wychodził — co rozumiałe — poza eklezjologię i sakramentologię przełomu XIX i XX w. Obok teologicznej i symbolicznej interpretacji liturgii często stosował jej wykładnię alegoryczną⁴¹.

Bł. Antoni Julian Nowowiejski, jak już zaznaczyliśmy, był duchowym spadkobiercą przede wszystkim dom Prospera Guérangera, ale obficie korzystał także, co jednoznacznie wynika z analizy prac Nowowiejskiego, z dorobku Valentina Thalhofera — teologa z Eichstätt żyjącego w latach 1825–1891, profesora teologii pastoralnej na Uniwersytecie Monachijskim. Jednak w mniejszym od nich stopniu i zakresie zwracał uwagę na teologiczny wymiar liturgii⁴².

W pierwszym tomie *Wykładu liturgii* z 1893 r. przytoczył „statyczne” ujęcie liturgii Prospera Guérangera, według którego „liturgia to zbiór symbolów, śpiewów i czynności, za pomocą których Kościół swoje uczucia religijne względem Boga wyraża”⁴³. Z kolei w trzecim tomie dzieła, z 1905 r., odwołał się do definicji

³⁹ Zob. A. ROJEWSKI, *Liturgia*, s. 308.

⁴⁰ Chociaż koncepcja liturgii propagowana przez francuskiego liturgistę głównie kładzie nacisk na wymiar wstępujący liturgii, tzn. na oddawanie w niej czci Bogu (aspekt kultyczny), tym niemniej stanowi zasadniczy krok na drodze odnowy pojmowania tej świętej rzeczywistości i na drodze wypracowania definicji liturgii, jaką poda encyklika *Mediator Dei*, a potem konstytucja *Sacrosanctum Concilium*. Warto dodać, iż po śmierci Guérangera jego reformatorskie prace kontynuowali zakonnicy z Solesmes i innych klasztorów benedyktyńskich, którzy już w XX w. wydali monumentalne dzieła z dziedziny liturgiki. Tak rozpoczęła się — po historii i rubrycystyce, i po pierwszych teologiach nowożytnych — wielka współczesna teologia liturgii; por. S. KOPEREK, *Teologia*, s. 60–65, 74, 81; S. MARSILI, *La liturgia, momento storico della salvezza*, w: TENZE (red.), *Anàmnèsis*, t. I, s. 74–75.

⁴¹ Por. A. ROJEWSKI, *Liturgia*, s. 306, 308–310.

⁴² Por. *tamże*, s. 302–311.

⁴³ A.J. NOWOWIEJSKI, *Wykład liturgii*, t. I, s. 1.

zapropnowanej przez V. Thalhofera, odbiegającej od rubrycystycznych ujęć zawartych w późniejszych nawet podręcznikach.

Liturgia — pisał Nowowiejski — jest przede wszystkim zbiorem czynności spełnianych w celu uwielbienia Boga i zadośćuczynienia potrzebom wiernych, mianowicie dostarczenia im łask Bożych (...). Jest z natury swojej aktem zbiorowym, wspólnym, w którym uczestniczy Kościół, [czyli] wierni wraz z przedstawicielami swymi, będącymi jednocześnie zastępcami Chrystusa, Głowy Kościoła⁴⁴.

Można u Nowowiejskiego zauważyć pewną tendencję zmierzającą w stronę coraz mniej rubrycystycznego, a coraz bardziej duchowego i duszpasterskiego, by nie powiedzieć: teologicznego pojmowania liturgii⁴⁵. W pierwszym tomie pierwszego wydania *Ceremonjału parafialnego* z 1892 r. jeszcze przedstawiał liturgię jako nic innego, jak tylko „zbiór obrzędów i ceremonii przez Kościół ustanowionych w celu właściwego oddawania publicznie należnej czci Panu Bogu”⁴⁶. W pierwszym tomie *Wykładu liturgji* stwierdzał, iż liturgia to „sposób oddawania czci Bogu przez zewnętrzne, prawem przepisane obrzędy”⁴⁷, jednak zaraz potem dodał przytoczoną powyżej, na wskroś teologiczną, definicję zaczerpniętą od Guérangera.

Doszukiwanie się jednak jakiejś konsekwencji i wyraźnej ewolucji w zakresie teologicznego postrzegania liturgii u Nowowiejskiego byłoby metodologicznym błędem nieuwzględniania historyczno-teologicznych realiów epoki, w której przyszło mu żyć jako liturgiście. Stąd nawet w siódmym wydaniu *Ceremonjału parafialnego* z 1931 r. Nowowiejski powtarza — w pewnej mierze rubrycystyczną — definicję liturgii z pierwszego tomu *Wykładu liturgji*, powstałego prawie czterdzieści lat wcześniej⁴⁸. Wielokrotnie też w swoich dziełach zamiennie używa terminów „kult” i „liturgia” (a nawet „nabożeństwo”), zgodnie z duchem epoki i ówczesnym stanem refleksji teologiczno-liturgicznej. Podobnie zresztą czynił Thalhofer i wielu innych współczesnych mu uczonych i popularyzatorów liturgii⁴⁹.

Nie upoważnia to jednak do zaklasyfikowania arcybiskupa jako rubrycysty w pejoratywnym tego słowa znaczeniu w świetle współczesnej teologii liturgii. Był „rubrycystą i wielbicielem rytu rzymskiego” w sensie wierności liturgii rzymskiej. Tak jak Guéranger, zasadę *sentire cum Ecclesia* pojmował jako bezwzględne przestrzeganie liturgicznych (i nie tylko liturgicznych) norm ustalonych przez Stolicę Apostolską⁵⁰.

Znamienne jest, że już w 1887 r. ks. Nowowiejski pisał:

Przeszły już te czasy, gdy naukę liturgii zasadzano na wyuczeniu się pewnej liczby czynności liturgicznych, bez ich dokładnego znaczenia i historii. Wyrobiło się już to

⁴⁴ TENZE, *Wykład liturgji*, t. III, s. 405.

⁴⁵ Zob. A. ROJEWSKI, *Liturgia*, s. 303–304.

⁴⁶ A.J. NOWOWIEJSKI, *Ceremonjał parafialny*, t. I, s. 9.

⁴⁷ TENZE, *Wykład liturgji*, t. I, s. 1.

⁴⁸ Zob. TENZE, *Ceremonjał parafialny*, wyd. siódme, s. 7.

⁴⁹ Zob. A. ROJEWSKI, *Liturgia*, s. 306.

⁵⁰ Zob. *tamże*, s. 334.

słuszne przekonanie, że nie pojmując ducha obrzędów, nie podobna jest je spełniać należycie i samemu korzyści duchowe odnieść⁵¹.

Do służby liturgicznej — wspominał ks. infułat Marceli Molski, kleryk płockiego seminarium w latach trzydziestych XX w., a później jego rektor i wieloletni profesor — przywiązywał Ordynariusz wielką wagę. Jego celebry w katedrze miały przebieg okazały. (...) Arcybiskup był człowiekiem niewysokim, lekko pochylonym, w starszym wieku, poruszał się już trochę ociężale. W czasie uroczystej celebry zmieniał się wyraźnie, przybierał postawę prostą, jego ruchy nabierały pewnej lekkości, ale zarazem dostojęstwa. Ale nie zewnętrzna bogata oprawa liturgiczna i formy zachowania były tu najważniejsze. Na uwagę zasługiwało wewnętrzne skupienie celebransa: dla niego istniała przede wszystkim Ofiara, którą sprawował. Inną okazją (...) do obserwacji takiego zaangażowania w Ofiarę było usługiwanie Arcybiskupowi w niedziele oraz święta w jego domowej kaplicy. Bez zbędnej zwłoki i pośpiechu celebrans, skupiony wewnętrznie, recytował tekst liturgiczny z wielką starannością, jak ktoś powiedział, rzeźbiąc każde słowo⁵².

Dokonując dzisiaj pewnego bilansu, nie wolno zapominać, że zasadnicza formacja liturgiczna przyszłego biskupa płockiego przypadła na pierwszy okres europejskiego ruchu liturgicznego, okres sprzed Kongresu Katolickiego w Malignes (Mechelen) w 1909 r. W momencie Kongresu i przełomowego dla ruchu liturgicznego wystąpienia na nim dom Lamberta Beauduina A.J. Nowowiejski był już człowiekiem ponadpięćdziesięcioletnim, liturgistą w pełni ukształtowanym w swoich poglądach i mającym za sobą najbardziej owocne lata działalności naukowej. Ponadto, począwszy od 1909 r., po konsekracji biskupiej rozpoczął się u niego zupełnie nowy typ aktywności, który „siłą rzeczy” zdominował całe życie Nowowiejskiego jako biskupa płockiego. To wszystko sprawiło, że w późniejszych dziełach A.J. Nowowiejskiego trudno dostrzec jednoznaczne i zdecydowane wkroczenie w nowy etap ruchu liturgicznego, co do którego biskup płocki — ukształtowany w konkretnej epoce — czasem wyrażał opinię bardzo krytyczną, z zarzutem niezrozumienia ducha liturgii włącznie⁵³. W pracy badawczej i refleksji nad liturgią — jak słusznie zauważył P. Sczaniecki — „trudno mu było z upływem czasu zmieniać metodę, którą przyjął na początku”⁵⁴.

Z drugiej jednak strony trzeba podkreślić, że to właśnie bp Nowowiejski już w 1910 r., bodajże jako pierwszy na ziemiach polskich, wprowadził w diecezji płockiej — w myśl postulatów Piusa X, rozwiniętych potem m.in. przez L. Beauduina — wczesną Komunię św. dla dzieci oraz tzw. Komunię Świętą „Generalną”, która w nieco zmodyfikowanej formie przetrwała po dzień dzisiejszy. Wprowadzenie uroczystej Komunii św. bez wątplenia należy dostrzegać w szerokim kontekście „renesansu” ruchu eucharystycznego, jaki miał miejsce w Kościele na przełomie

⁵¹ A.J. NOWOWIEJSKI (rec.), M. MAGURERE, *Notions générales sur la liturgie*, Palmé 1882, PKat 25 (1887), nr 10, s. 159.

⁵² M. MOLSKI, *Wspomnienia o Arcybiskupie* [napisane własnoręcznie w lutym 1989 r. na trzech kartach formatu zeszytowego], w: M.M. GRZYBOWSKI (red.), *Świadectwa*, s. 64.

⁵³ Por. A. ROJEWSKI, *Liturgia*, s. 333.

⁵⁴ P. SZCHANIECKI, *Służba Boża w dawnej Polsce*, s. 203.

XIX i XX w. Ten z kolei wyrósł przede wszystkim na kanwie ruchu liturgicznego i biblijnego. Wydaje się bardzo znamienne, iż w tym samym czasie, a dokładnie 27 września 1910 r., biskupi francuscy zdecydowali o rozróżnieniu Pierwszej Komunii św. (której nadano charakter prywatny) od Komunii Świętej Uroczystej, przezywanej w wymiarze parafialnym. Pozostaje wciąż otwarta dla badaczy kwestia zależności między duszpasterską praktyką Kościoła we Francji i analogicznym postanowieniem bpa Nowowiejskiego.

5. Zakończenie

Głównymi krzewicielami ruchu liturgicznego w Europie Zachodniej byli benedyktyni. W Polsce, po kasacie opactw benedyktyńskich przez zaborców, swoje życie monastyczne odnowili oni dopiero w okresie międzywojennym. Między innymi z tego powodu ruch liturgiczny końca XIX w. i pierwszej połowy XX w. był na ziemiach polskich o wiele słabszy, niż na Zachodzie, a jego protagonistami i propagatorami byli głównie księża diecezjalni. Wśród nich, na przełomie XIX i XX stulecia, jedną z najważniejszych postaci był ksiądz, a następnie biskup i arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski.

W ocenie P. Szczanieckiego, „Arcybiskup Nowowiejski był w Polsce swego czasu najwybitniejszym pionierem odnowy liturgicznej. (...) Dokonał bardzo wiele, a jeśli chodzi o polskich autorów, to nikt na pewno mu nie dorównał”⁵⁵.

Liturgia Kościoła zawsze była w centrum zainteresowań bł. Antoniego Juliana. Znajdowała ona pierwsze miejsce nie tylko w jego działalności naukowej i publicystycznej, ale przede wszystkim na jego osobistej drodze wiary. Ostatnim etapem owej drogi był obóz koncentracyjny Soldau, gdzie na ołtarzu męczeństwa dopełniła się liturgia życia seniora polskiego Episkopatu.

Arcybiskup Nowowiejski — jak wspominał jeden z więźniów obozu Soldau — zostawił (...) pamięć, że umarł jako biskup godny imienia Polaka i jako męczennik za Chrystusa i Ojczyznę, wzniosłszy się ponad doczesność duchem ofiary i bezgranicznej wierności⁵⁶.

Ten, który na ziemi sprawował liturgię *in persona Christi* i który przez całe ziemskie życie ją zgłębiał i rozślawiał, stał się jej niebiańskim uczestnikiem i piewą.

STRESZCZENIE

Przed 75 laty, w maju lub w czerwcu 1941 r., w obozie koncentracyjnym Soldau umierał śmiercią męczeńską senior Episkopatu Polski, pasterz prastarej diecezji płockiej, arcybiskup

⁵⁵ Tamże, s. 202.

⁵⁶ W. JEZUSEK, *Męczeński koniec arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, s. 489.

Antoni Julian Nowowiejski. 13 czerwca 1999 r. Antoni Julian Nowowiejski został w Warszawie ogłoszony błogosławionym przez św. Jana Pawła II, otwierając poczet 108 błogosławionych męczenników II wojny światowej.

Śmierć w Działdowie poprzedziło niezwykle cenne życie arcybiskupa jako kapłana, uczonego, profesora, wychowawcy, mecenasa kultury i sztuki, działacza na polu oświatowym, społecznym i misyjnym, i — wreszcie — biskupa Kościoła katolickiego. W liczącej ponad 940 lat historii diecezji płockiej 33-letni okres rządów pasterskich Antoniego Juliana Nowowiejskiego (1908–1941) stanowi niewątpliwie osobną epokę. Jego osoba wpisała się również na trwałe w dzieje Kościoła, państwa i narodu polskiego.

W artykule przedstawiono bł. Antoniego Juliana Nowowiejskiego jako wybitnego liturgistę swojej epoki i pioniera ruchu liturgicznego na ziemiach polskich przełomu XIX i XX stulecia, ale także uczonego, którego dzieła — pomimo upływu lat — przeżywają w naszych czasach swoisty renesans.

Słowa kluczowe: arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski, liturgia, ruch liturgiczny, ruch liturgiczny w Polsce

**Blessed Archbishop Antoni Julian Nowowiejski —
the Pioneer of the Liturgical Movement in Poland.
In Commemoration of the 75th Anniversary of his Martyrdom**

Summary

Seventy-five years ago, in May or June 1941, Archbishop Antoni Julian Nowowiejski, a senior of Polish Episcopal Conference, a bishop of an ancient Diocese of Płock was dying as a martyr in the Soldau concentration camp. On June 13, 1999, in Warsaw, St. John Paul II beatified him along with the 108 Martyrs of World War II.

The death of the Archbishop in Działdowo was preceded by an exceptionally valuable life as a clergyman, scholar, professor, educator, great patron of art and culture, activist in the field of education, social and missionary life and, last but not least, a bishop of the Catholic Church. In 940 years of the history of the Diocese of Płock, 33 years of his service (1908–1941) constitute a separate epoch. The life of Antoni Julian Nowowiejski is firmly inscribed in the history of the Church, state and the Polish nation.

The article presents Blessed Antoni Julian Nowowiejski as an eminent liturgist of his times, the pioneer of the liturgical movement in Poland at the turn of the 19th and 20th centuries and as a scholar whose works, despite the passage of time, are currently enjoying a renaissance.

Key words: Archbishop Antoni Julian Nowowiejski, liturgy, the liturgical movement, the liturgical movement in Poland

Bibliografia

DZIEŁA A.J. NOWOWIEJSKIEGO
(w porządku chronologicznym)

- NOWOWIEJSKI A.J., *Djakon i jego czynności podczas Mszy ś[więtej] i w innych obrzędach Kościoła katolickiego*, Warszawa 1886.
- NOWOWIEJSKI A.J., *Subdjakon i jego czynności podczas Mszy ś[więtej] i w innych obrzędach Kościoła katolickiego*, Warszawa 1886.
- NOWOWIEJSKI A.J., *Śpiew liturgiczny, muzyka i chóry Kościoła katolickiego*, Warszawa 1886.
- NOWOWIEJSKI A.J. (rec.), M. MAGURERE, *Notions générales sur la liturgie*, Palmé 1882, PKat 25 (1887), nr 10, s. 159.
- NOWOWIEJSKI A.J., *Ceremoniarz i jego czynności podczas Mszy ś[więtej] i w innych obrzędach Kościoła katolickiego*, Warszawa 1890.
- NOWOWIEJSKI A.J., *Ceremoniał parafjalny. Przewodnik liturgiczny dla duchowieństwa pasterstwem dusz zajętego*, Warszawa 1892 (t. I), Warszawa 1894 (t. II), Płock 1931⁷.
- NOWOWIEJSKI A.J., *Akolici i ich czynności podczas Mszy ś[więtej] i w innych obrzędach Kościoła katolickiego*, Warszawa 1893.
- NOWOWIEJSKI A.J., *Turyferarz i jego czynności podczas Mszy ś[więtej] i w innych obrzędach Kościoła katolickiego*, Warszawa 1893.
- NOWOWIEJSKI A.J., *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. I: *Wiadomości wstępne* (dwa woluminy; cz. I: *O środkach rozwinięcia kultu*), Warszawa 1893.
- NOWOWIEJSKI A.J., *Agenda pasterska, to jest zebranie tego wszystkiego, co ma czynić dobry kapłan, aby i siebie i dusze sobie powierzone doprowadził do żywota wiecznego, według Pisma św., Ojców Kościoła, pisarzy ascetycznych i Świętych Pańskich*, Warszawa 1894.
- NOWOWIEJSKI A.J., *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. II, Warszawa 1902 (cz. I: *O środkach rozwinięcia kultu*).
- NOWOWIEJSKI A.J., *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. III, Warszawa 1905 (cz. I: *O środkach rozwinięcia kultu*).
- NOWOWIEJSKI A.J., *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. IV: *Officjum brewjarzowe*, Płock 1916 (cz. II).
- NOWOWIEJSKI A.J., *Monografia historyczna Płocka*, wyd. pierwsze, Płock 1917 (także: Płock 1919).
- NOWOWIEJSKI A.J., *Msza w okresie przednicejskim*, Lwów 1922.
- NOWOWIEJSKI A.J., *Pastorologia*, wyd. pierwsze (bez podania autora): Płock 1923, Płock 1930².
- NOWOWIEJSKI A.J., *Płock. Monografia historyczna, napisana podczas wojny wszechświatowej, poprawiona i uzupełniona w roku 1930*, Płock 1931².
- NOWOWIEJSKI A.J., *Wykład Liturgii Kościoła Katolickiego*, t. V: *Msza święta*, Płock 1993, Warszawa 2001².

OPRACOWANIA

- BRZEZIŃSKI D., „*Chrystus wczoraj i dziś, i na wieki*”. *Anamnetyczny wymiar roku liturgicznego*, Toruń 2015².
- BRZEZIŃSKI D., *Koncepcja roku kościelnego w nauczaniu błogosławionego arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, StPł 36 (2008), s. 69–77.
- BRZEZIŃSKI D., „*Szczyt i źródło*” (KL 10). *Sobór Watykański II i odnowa liturgii rzymskiej*, w: M. BIAŁKOWSKI (red.), *Studia soborowe. Historia i nauczanie Vaticanum II*, Toruń 2013, s. 349–369.
- BRZEZIŃSKI D., *W poszukiwaniu teologicznego sensu liturgii. Refleksje na 2000-lecie chrześcijaństwa*, StPł 28 (2000), s. 37–48.
- DECYK J., *Arcybiskup Nowowiejski jako liturgista*, StPł 4 (1976), s. 7–21.
- DECYK J., *Życie eucharystyczne pasterską troską błogosławionego arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, StPł 36 (2008), s. 97–111.
- GÓRALSKI W., *Będziecie moimi świadkami*, Płock 1992, 1999².
- GÓRALSKI W., *Świadek niezłomny. Życie, męczeństwo i kult bł. Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, Płock 2008.
- GÓRALSKI W., *Złoty jubileusz kapłaństwa arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego (1931)*, StPł 36 (2008), s. 145–154.
- GRABOWSKI L., *Wskreszenie renesansowego klejnotu. Ostatnia wielka przebudowa katedry płockiej pod patronatem ks. Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, w: A. SUSKI, W. GÓRALSKI, T. ŻEBROWSKI (red.), *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski (1908–1941). W pięćdziesiątą rocznicę męczeńskiej śmierci*, Płock 1991, s. 31–141.
- GRZYBOWSKI M.M., *Antoni Julian Nowowiejski (1858–1941)*, w: A. SUSKI, W. GÓRALSKI, T. ŻEBROWSKI (red.), *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski (1908–1941). W pięćdziesiątą rocznicę męczeńskiej śmierci*, Płock 1991, s. 9–16.
- GRZYBOWSKI M.M., *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski. Biskup Płocki (1858–1941)*, Płock 2008.
- GRZYBOWSKI M.M., *Bibliografia Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, StPł 36 (2008), s. 242–252.
- GRZYBOWSKI M.M. (red.), *Dokumenty i wypowiedzi o arcybiskupie A.J. Nowowiejskim z lat 1941–1991*, w: A. SUSKI, W. GÓRALSKI, T. ŻEBROWSKI (red.), *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski (1908–1941). W pięćdziesiątą rocznicę męczeńskiej śmierci*, Płock 1991, s. 497–663.
- GRZYBOWSKI M.M., *Duchowieństwo diecezji płockiej. Wiek XIX*, t. II, Płock 2010.
- GRZYBOWSKI M.M., *Martyrologium duchowieństwa diecezji płockiej w latach II wojny światowej (1939–1945)*, Włocławek – Płock 2002².
- GRZYBOWSKI M.M., *Obecność biskupa A. J. Nowowiejskiego w mieście i diecezji*, StPł 36 (2008), s. 155–160.
- GRZYBOWSKI M.M., *Ostani etap pasterskiej działalności arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego podczas okupacji (1939–1941). Płock – Słupno*, w: A. SUSKI,

- KI, W. GÓRALSKI, T. ŻEBROWSKI (red.), *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski (1908–1941). W pięćdziesiątą rocznicę męczeńskiej śmierci*, Płock 1991, s. 255–284.
- GRZYBOWSKI M.M., *Postugi sakramentalno-pastoralne Antoniego Juliana Nowowiejskiego, biskupa płockiego (1908–1941)*, w: A. SUSKI, W. GÓRALSKI, T. ŻEBROWSKI (red.), *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski (1908–1941). W pięćdziesiątą rocznicę męczeńskiej śmierci*, Płock 1991, s. 143–184.
- GRZYBOWSKI M.M. (red.), *Świadectwa. Wypowiedzi o arcybiskupie A.J. Nowowiejskim, biskupie płockim (1908–1941)*, Płock 1991.
- JEZUSEK W., *Męczeński koniec arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego, biskupa płockiego (1858–1941)*, w: A. SUSKI, W. GÓRALSKI, T. ŻEBROWSKI (red.), *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski (1908–1941). W pięćdziesiątą rocznicę męczeńskiej śmierci*, Płock 1991, s. 455–496.
- KARBOWNIK H., *Wkład abpa Antoniego Juliana Nowowiejskiego w prace konferencji biskupów polskich w latach 1906–1939*, w: A. SUSKI, W. GÓRALSKI, T. ŻEBROWSKI (red.), *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski (1908–1941). W pięćdziesiątą rocznicę męczeńskiej śmierci*, Płock 1991, s. 235–254.
- KOPEREK S., *Teologia roku liturgicznego według Prospera Guéranger*, Kraków 1984.
- MARSILI S., *La liturgia, momento storico della salvezza*, w: TENZE (red.), *Anàmnesis. Introduzione storico-teologica alla liturgia*, t. I: *La liturgia, momento nella storia della salvezza*, Casale Monferrato 1988, s. 31–156.
- MAKOWSKI W., *Po latach pięćdziesięciu (1881–1931). Życiorys biskupa Nowowiejskiego*, MPP 26 (1931), nr 7, s. 229–256.
- „Miałem wydostać biskupów ze Słupna”. Wywiad z Panem Lechem Mossakowskim, członkiem rodziny arcybiskupa A.J. Nowowiejskiego, StPł 36 (2008), s. 209–213.
- MOLSKI M., *Wspomnienia o Arcybiskupie* [napisane własnoręcznie w lutym 1989 r. na trzech kartach formatu zeszytowego], w: M.M. GRZYBOWSKI (red.), *Świadectwa. Wypowiedzi o arcybiskupie A.J. Nowowiejskim, biskupie płockim (1908–1941)*, Płock 1991, s. 64–65.
- NADOLSKI B., *Leksykon liturgii*, Poznań 2006.
- NEUNHEUSER B., *Il movimento liturgico: panorama storico e lineamenti teologici*, w: S. MARSILI (red.), *Anàmnesis. Introduzione storico-teologica alla liturgia*, t. I: *La liturgia, momento nella storia della salvezza*, Casale Monferrato 1988, s. 9–30.
- ROJEWSKI A., *Liturgia w wykładzie arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, w: A. SUSKI, W. GÓRALSKI, T. ŻEBROWSKI (red.), *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski (1908–1941). W pięćdziesiątą rocznicę męczeńskiej śmierci*, Płock 1991, s. 287–359.
- SCZANIECKI P., *Służba Boża w dawnej Polsce. Studia o Mszy św.*, Poznań – Warszawa – Lublin 1962.
- STOGOWSKA A.M., *Działalność naukowa biskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego*, StPł 36 (2008), s. 177–186.

SUSKIA., GÓRALSKI W., ŻEBROWSKI T. (red.), *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski (1908–1941). W pięćdziesiątą rocznicę męczeńskiej śmierci*, Płock 1991.

WIERUSZ-KOWALSKI J., *Liturgika*, Warszawa 1956.

ŻEBROWSKI T., *Przodkowie i rodzina Antoniego Juliana Nowowiejskiego (herbu Jastrzębiec), biskupa płockiego*, w: A. SUSKI, W. GÓRALSKI, T. ŻEBROWSKI (red.), *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski (1908–1941). W pięćdziesiątą rocznicę męczeńskiej śmierci*, Płock 1991, s. 17–27.

ŻEBROWSKI T., *W sprawie wydania „Mszy świętej” abpa A. Nowowiejskiego*, MPP 73 (1988), nr 4–6, s. 149.

Ks. DANIEL BRZEZIŃSKI — prezbiter diecezji płockiej; dr hab. nauk teologicznych; dr liturgiki; profesor i senator Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; profesor w Papieskim Instytucie Liturgicznym św. Anzelma w Rzymie; kustosz Kapituły Katedralnej Płockiej.
E-mail: danbr@op.pl.

